TEMPERAMENT TUSHUNCHASI, TARIXIY TARAQQIYOT VA ILMIY YONDOSHUVLAR

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
Dilmurodova Zilola Davron qizi
dilmurodovazilola16@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-4068-7560

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada temperament tushunchasi, uning individual xususiyatlari, zamonaviy nazariyalar va tipologiyalari, shuningdek, turli olimlarning qarashlari, shu bilan birga temperament va shaxsiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalasi tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: temperament, temperament nazariyalari, sangvenik, flegmatik, xolerik, melanxolik

KIRISH

Temperament – kishining tug‘ma psixofiziologik xususiyatlari majmuasi bo‘lib, hissiy javoblar, faollik, kayfiyat va xulq-atvor shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. U shaxsiyatning barqaror biologik asosidir va bola rivojlanishida ham, kattalar xulqida ham namoyon bo‘ladi.

Tarixiy manbalarga ko‘ra:

Gippokrat (mil.avv. V asr) – gumoral nazariya: organizmdagi to‘rt suyuqlik (qon, safro, balg‘am, qora safro) muvozanati sog‘liq va xulqni belgilaydi.

Galen (mil. II asr) – gumoral nazariyani psixologik tipologiya bilan boyitib, to‘rt temperamentni (xolerik, sangvenik, flegmatik, melanxolik) ajratdi.

Kant (1798) – temperamentni hissiy reaksiya tezligi va chuqurligi bilan izohlab, uni psixologik va axloqiy rivojlanish bilan bog‘ladi.

Vundt (XIX asr) – temperamentni eksperimental psixologiya asosida tadqiq qilib, emotsiya kuchi va tezligi mezonlarini qo‘lladi.

Strelau (1969) – temperament tarixini keng yoritib, uni ilmiy tadqiqotlarda asosiy kategoriya sifatida ko‘rsatdi.

Pavlov – temperamentni nerv tizimi xususiyatlari bilan bog‘lab, shaxs faoliyatiga alohida tus beruvchi omil sifatida ta’rifladi.

Rasulov – temperamentni psixobiologik daraja sifatida ko‘rib, tug‘ma xususiyatlar muhit ta’sirida shakllanishini ta’kidladi.

Yung – ekstraversiya va introversiya nazariyasini ishlab chiqib, to‘rt psixik funksiya (sezgi, tafakkur, his-tuyg‘u, intuitsiya) bilan birlashtirdi. Bu tipologiya zamonaviy MBTI testiga asos bo‘ldi.

Zamonaviy tadqiqotlar esa: Ayzenk ekstraversiya va introversiyani shaxsiyat modeliga integratsiya qildi. Cattel, Guilford va boshqa olimlar temperamentni faktorli tahlil asosida o‘rgandilar. MBTI testi Yung nazariyasiga asoslanib, ta’lim va ishga qabul jarayonlarida keng qo‘llanilmoqda. Gerard Heymans temperament tadqiqotiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri bo‘lib, u 1905-yilda Wiersma bilan birgalikda 3000 shifokorga so‘rovnoma tarqatib, 2415 kishini o‘rgandi. Tadqiqot natijasida uch asosiy o‘lchov – emotsionallik, faoliyat va birlamchi-ikkilamchi funksiya aniqlanib, ular asosida “Heymans kubi” deb ataluvchi sakkiz temperament turi ishlab chiqildi. Bu yondoshuv temperamentni tizimli o‘lchash va genetik hamda muhit ta’sirini birgalikda o‘rganishga imkon berdi. Krechmer tana tuzilishi va xarakter o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilib, temperamentni biologik asoslar bilan izohladi. Sheldon va Stevens esa temperamentni konstitutsion psixologiyaning dinamik qismi sifatida ko‘rib, uni shaxsiyat darajasida fiziologik funktsiyalardan yuqori, ammo orttirilgan qarashlardan pastroq deb ta’rifladilar. V.Olport temperamentni shaxsiyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko‘rib, uni emotsional stimulyatsiyaga moyillik, javob berish tezligi va intensivligi bilan izohladi. Bu yondoshuv temperamentni shaxsiyatning stabil, biologik asoslangan qismi sifatida talqin qiladi. H.J. Ayzenk temperamentni “emotsional xulq-atvorning barqaror tizimi” sifatida ta’riflagan. Mehrabain esa uni “o‘ziga xos emotsional holat” sifatida ko‘rib, shaxsga xos va takrorlanadigan his-tuyg‘ularni asosiy omil deb bilgan. Goldsmith va Campos chaqaloqlarda temperamentni yuz ifodalari, harakatlar va ovozli reaksiyalar orqali tadqiq qilib, uning emotsional xatti-harakatlarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdilar. Tomas va Chess temperamentni xulq-atvor uslubi sifatida talqin qilib, uni qobiliyat va motivatsiyadan farqli ravishda “xulq qanday shakllanishini” belgilovchi omil sifatida ko‘rsatdilar. Ularning yondoshuvi genetik omillarni inkor etmagan holda, temperamentni tavsifiy kategoriya sifatida izohladi. Pavlov nazariyasidan boshlab, sobiq Sovet Ittifoqida temperament yuqori asab faoliyatining psixologik ifodasi sifatida ko‘rildi. Bu yondoshuv temperamentni xatti-harakatlarning tezligi va intensivligidagi individual farqlar orqali izohladi. Allport va Diamond temperamentni meros qilib olingan, ammo muhit ta’sirida shakllanadigan xususiyat sifatida ko‘rgan. Buss va Plomin esa temperamentni “bolalikda namoyon bo‘ladigan, meros qilib olingan shaxsiyat xususiyatlari” sifatida ta’riflab, uni boshqa shaxsiyat xususiyatlaridan ajratib ko‘rsatdilar.

Zamonaviy Rossiyalik psixolog V.M. Rasulov temperamentni irsiylikka asoslangan, organizmning umumiy konstitutsiyasi bilan bog‘liq jismoniy va fiziologik xususiyatlar majmuasi sifatida ta’riflaydi. Allport, Diamond va Rasulov kabi olimlar temperamentni genetik va fiziologik asoslar bilan izohlagan, bolalikda ko‘rinishi va oilaviy o‘xshashliklar uning irsiyligini tasdiqlaydi. Biroq, Strelau (1998) tadqiqotlarida irsiylik mezoni kuchini yo‘qotganini, temperamentni faqat genetik omil sifatida qabul qilish cheklanganligini ta’kidlaydi. Ko‘plab olimlar temperamentni faqat emotsional xatti-harakatlar bilan emas, balki formal xususiyatlar – intensivlik, davomiylik, tezlik, kayfiyat o‘zgaruvchanligi bilan bog‘lashadi. Bu yondoshuvni Vundt, Allport, Goldsmith va Campos ilgari surgan. Tomas va Chess temperamentni xatti-harakatning formal xususiyatlari sifatida ko‘rgan. Sovet va Rossiyalik tadqiqotchilar ham temperamentni asosan xatti-harakat tezligi va intensivligi bilan o‘lchashgan. Strelau, Eliasz, Rasulov, Rothbart va Derryberry temperamentni aniqlashda aynan formal xususiyatlarni asosiy mezon sifatida belgilagan. Kagan, Hagekull va Eliasz temperamentning barqarorligini alohida ta’kidlab, uni shaxsning maqomiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan sifatlar majmuasi sifatida ko‘rgan. Temperamentning namoyon bo‘lishi, avvalo, insonning affektiv sezgirligi – tashqi

ta’sirga beriluvchanlik darajasi bilan bog‘liq. Ba’zilar kuchli ta’sirga o‘ta sezgir bo‘lsa, boshqalar befarq bo‘ladi; ba’zilar tez unutadi, boshqalar uzoq vaqt ta’sirida qoladi. Bu emotsional javobning kuchi, tezligi va barqarorligida ifodalanadi. Y.B. Vaxtangov temperamentni hayotiy sharoit va shaxsiy muhit bilan bog‘lab, aktyorning sahnadagi temperamentining ishonchliligi uning shaxsiy ehtiyojlari va maqsadlari bilan uyg‘unlashishiga bog‘liq deb hisoblagan. S.L. Rubinshteyn esa temperamentni psixikaning individual va o‘ziga xos xususiyati sifatida ta’riflab, u hayot davomida deyarli o‘zgarmasligini ta’kidlagan. Har bir insonning o‘ziga xos temperamenti mavjud. Temperamentlarda tafovutlar bo‘lsa-da, umumiy belgilari asosida ularni klassifikatsiya qilish mumkin. Qadimdan to‘rt asosiy temperament tipi ajratilgan: xolerik, sangvenik, melanxolik va flegmatik. Bugungi kunda ham psixologik amaliyotda ushbu to‘rt tip keng qo‘llaniladi. Biroq zamonaviy tadqiqotlar boshqa temperament variantlari ham mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Bu ehtimolni tasdiqlash uchun keng ko‘lamli ilmiy izlanishlar zarur.

Asosiy temperament turlari:

1. Xolerik – hissiyotlari tez, kuchli va barqaror. Ular serg‘ayrat, faol, qat’iyatli, lekin serjahl va kayfiyat o‘zgarishlariga moyil.
2. Sangvenik – hissiyotlari tez va kuchli, ammo beqaror. Ular jo‘shqin, serharakat, ko‘p vazifani bir vaqtning o‘zida bajarishga moyil, lekin tez sovib qolishlari mumkin.
3. Melanxolik – hissiyotlari kuchli, barqaror, lekin sekin rivojlanadi. Ular tortinchoq, mo‘min, hissiy holatlari uzoq davom etadi.
4. Flegmatik – hissiyotlari sust va sekin. Ular osoyishta, bosiq, tashqi ifodasi zaif, lekin bir ishga kirishsa qat’iyat bilan davom ettiradi.

XULOSA

Temperament nazariyalari qadimiy gumoral yondoshuvdan tortib zamonaviy psixofiziologik va tipologik modellargacha rivojlanib, shaxsiyatni chuqur tushunishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. U biologik, psixologik va ijtimoiy omillarni birlashtirib, psixodiagnostika, ta’lim va amaliy psixologiyada katta ahamiyatga ega. Temperament nazariyalari turli davrlarda turlicha izohlangan: gumoral, konstitutsional, energetik, faktorli va psixofiziologik yondoshuvlar bir-birini to‘ldirib, shaxsiyatni chuqurroq tushunishga xizmat qilgan. Heymansning o‘lchovlari, Krechmer va Sheldonning konstitutsional qarashlari, Olport va Ayzenkning psixologik yondoshuvlari, Tomas va Chessning xulq-atvor modeli hamda Pavlovning fiziologik asoslari zamonaviy psixologiyada temperamentni tadqiq qilish uchun mustahkam nazariy poydevor yaratdi. Temperament – bu kishining hissiyot qo‘zg‘alishlari va umumiy harakatchanligida namoyon bo‘ladigan individual xususiyatdir. U tug‘ma biologik asosga ega bo‘lsa-da, atrof-muhit, psixologik va ijtimoiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Temperamentning barqarorligi, formal xususiyatlari va affektiv sezgirligi shaxsiyat psixologiyasida alohida ahamiyatga ega. Bolalikdan ko‘rinishi uning biologik asoslarini tasdiqlaydi, shu bois erta yoshda temperamentni o‘rganish ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhimdir. Temperament turlari inson xulq-atvoridagi individual farqlarni yoritishda

muhim ahamiyatga ega. Har bir tipning o‘ziga xos psixologik va xulqiy xususiyatlari mavjud bo‘lib, ularni tahlil qilish shaxsiyatni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Schönfeld, H. (1962). *Der Begriff des Temperaments in der deutschen Literatur des 15. Jahrhunderts*.
2. Diamond, S. (1957). *History of temperament research*.
3. Ewald, H. (1924). *Temperament studies*.
4. Roback, A. (1931). *Temperament: Its history and modern theories*.
5. Stern, W. (1921). *The psychological study of temperament*.
6. Kagan, J. (1989b). *Temperament and development*.
7. Kagan, J. (1994). *Galen’s prophecy: Temperament in human nature*.
8. Kohnstamm, G. A. (1989a). *Temperament research: Historical perspectives*.
9. Strelau, J. (1998). *Temperament: A Psychological Perspective*. New York, NY: Plenum Press.
10. Galen. (1978). *De temperamentis*. (Qayta nashr). In A. N. Schönfeld (Tahrir), *Galenning temperament haqidagi asarlari* (1–120- betlar).
11. Kagan, J. **(**1994). *The nature of the child*. New York, NY: Basic Books.
12. Galen. (1971). *On Temperaments* (Trans. E. A. H. Armstrong). London: Harvard University Press.